University of Sistan and Baluchestan

Journal of Lyrical Literature Researches

Print ISSN: 2008 - 5737
Online ISSN: 2538 - 5011

Homepage: https://jllr.usb.ac.ir

Homology or alteration of two levers of lover and beloved in Mowlana and Sa'di's Ghazals

DOI: 10.22111/jllr.2021.28507.2452

Asieh Raeisi [1]✉ | **Zolfaghar Allami** [2]

1- Corresponding Author, Ph.D student of Persian Language and Literature Department, Al-Zahra University.Tehran.Iran. Email:a.raeisi@alzahra.ac.ir

2- Associate Professor of Persian language and literature Department, Al-Zahra University.Tehran.Iran.Email: zalami@alzahra.ac.ir

Articl history: Received date: 2019-1-18; Revised date: 2021-6-21 ; Accepted date: 2021-9-1.

Abstract

Finding similarities and differences between lover and beloved, helps to better understand the worldview and aesthetic criteria of poets. In this article, various characteristics of lover and beloved have been extracted from fifty Ghazals of Saadi and Rumi; then, according to characteristics, different types of lover and beloved are categorized .Finally, the similarities and differences are studied. By this, it has been determined that the characteristics in the poetry of a poet are more similar to each other than their corresponding types in another one. The findings, which are accompanied by frequency of some of the keywords, are new proof or reject of some of already existed assumptions, proof of the unattainability of Saadi's beloved, his more personalized love, his worship of beauty and Rumi's more steadfast submergence in love. All these confirm the fundamental difference between these poets and are rooted in Rumi's mystical and Saadi's aesthetics. We have also proved that Beauty is the condition of love for Saadi, but for Rumi it is the result. Among the differences are the discrepancy between the viewpoints of poets toward true and virtual love, how a lover describes his beloved, the strength of the lover, and the feelings of the lover.

Keywords: lover, beloved, Ghazal, Saadi, Rumi

1- Introduction

From the beginning of Persian poetry until now, "love" has been the main theme of the sonnet. With Sanai, the issues of Sufism entered poetry and another type of sonnet was created, which known as romantic mystical sonnet. Later, the circle of this lyric by Attar, Rumi, Iraqi, Saadi, etc, gradually expanded. Among these poets, Rumi's immersion in love led this type of sonnet to the point where he became the undisputed God of mystical sonnet. In romantic mysticism, especially in Rumi's sonnets, love is divine gift and heavenly guidance and the basis of creation is derived from it. On the other hand, Saadi is known as the master of romantic

Cite this article: Journal of Lyrical Literature Researches, Vol. 20, No.39, 2022, pp.135-156.
Publisher: University of Sistan and Baluchestan. Title of paper: " Homology or alteration of two levers of lover and beloved in Mowlana and Sa'di's Ghazals" .The Author: Raeisi. A. Allami. Z.

DOI: 10.22111/jllr.2021.28507.2452

sonnet. In any case, this type of poetry revolves around the beloved. Considering that love and its dual levers, lover and beloved, are the main axes of lyric poetry, also Rumi with 3229 and Saadi with 700 lyric poems, respectively are among the most prolific classical lyric poets, study the view point of These two poets to the lover and the beloved and knowing their personality can open a wider window to the worldview of these two poets about love and give a more accurate and newer analysis of the concept of romantic and mystical lyric And give commonalities and differences between this two. The purpose of this article is to answer the following questions: a- What are the characteristics of the lover and the beloved in the sonnets of Rumi and Saadi? B- How can the thoughts and worldview of Rumi and Saadi be analyzed according to the romantic and mystical atmosphere of their lyric poems? C- Considering the difference between the genres of mystical and romantic sonnets, what are the commonalities and differences between the sonnets of Saadi and Rumi?

2-Research method

In this research, which has been done with a descriptive-analytical method, first the characteristic of the lover and the beloved in the sonnets of Rumi and Saadi are extracted and categorized, and then the similarities and differences in the attitudes of these two poets to the lover and the beloved are compared and analyzed.To achieve this goal, one hundred sonnets of Rumi and Saadi (50 sonnets from each of these two poets) have been selected and the various characteristics of the lover and the beloved have been extracted, categorized and compared with their sonnets.

3-Discussion

Love is one of the most important intellectual themes of Rumi's poetry.The main theme of Saadi's sonnets is also love, which is "the best sweetness of life and is one of the main reasons and perhaps the only reason for the creation of the universe.Saadi is a follower of the school of aesthetics. However, what is more visible in his sonnets is the painful aspects of love. Some of his sonnets are divided into three general categories:"

The sonnets are clearly mystical. , Obviously mystical lyric and lyric with a mystical atmosphere. According to Saadi, "beautiful and benevolent beings are witnesses of God, and loving them is not wrong and sinful, and only through their mediation and arrest can God be reached, and it is impossible that love for them does not lead to divine

4-Conclusion

A-Similarities: In the sonnets of both poets, love is the cause of existence and the basis of creation. The lover in the poetry of both poets is seductive, hidden, looting of hearts, omnipotent, possessor of perfection and beauty, and sometimes masculine. Both poets believe that the beloved is the full manifestation of God. In the sonnets of both poets, the lover only addresses the beloved and surrenders to him. For both poets, there is a constant contradiction between reason and love. Both poets claim that the beloved is indescribable, and both poets claim to leave the two worlds.

B- Differences: The lover of Saadi's lyric is a person who is weak and helpless and complains, but lover in Rumi's lyric is very powerfull. Both poets believe in dying, But because of completely different reasons and methods. The Rumi's sonnets are more about love, its quality and states, but Saadi's sonnets are more about the lover, his desires and weaknesses and the description of the beauties of the beloved, rather than the issue of love itself. Saadi is the admirer of the bad tempered bitter beloved, while Rumi is the admirer of the sweet beloved. In the lyrics of both poets, the characteristics of the mystical and earthly lover and beloved are very close to each other. In Rumi's poems, love seems to have a human personality, sometimes it becomes beloved. Rumi's lover, although sometimes tyrannical, it is

not because of his cruelty and carelessness towards the lover; but because it is the mirror of the fullness of divine beauty and glory.

5-References

1. Anvari, Hassan, **Gozide -ye ghazaliyat-e Sa'di**. Tehran: ghatreh, 2011.
2. Barati, Ali**, Face and behavior of Lover&beloved in Sa'di and Ibn Farez ghazals**, Master's Degree Thesis, Zahedan: Islamic Azad University, 2013.
3. BarzegarKhaleghi, Mohammad.R&T.Aghdaei, **Description Saa'di Ghazals**, Tehran: Zovvar, 2007.
4. Chittick, William, **The Sufi Path of Love: The Spiritual Teachings of Rumi**, translated by Shahab'ddin Abbasi, Tehran: Peikan, 2003.
5. Hamidian, Saeed, **Sa'di in ghazal**, Tehran: Ghatreh, 2004.
6. Karami,Mohammadhossein&M.Moradi,**Study of the looks of the sweetheart in Anvari's Ghazals**,Journal of lyrical Literature Researches,Uni.of Sistan and Balouchestan,Pgs 99-118.2010.
7. Lewisohn, leonard**, Sofi heritage**, Translated by Majdeddin Kermani, Tehran: Markaz, 2005.
8. Mase, Henry, **investigations about Saadi**.Translated by Gh Yousefi, Tehran: Toos, 1985.
9. Mohammadi Asiabadi, Ali, **Hermeneutics and Symbolism in the Ghazaliat shams**, Tehran: Sokhan Publications, 2008.
10. Mevlana, Jallaloddin Mohammad Balkhi**, Matnawi Ma'navi**, corrections by Reynold Nicholson, Tehran: Amirkabir. 2006.
11. Mevlana, Jallaloddin Mohammad Balkhi, **Selection of Ghazliat Shams**, by MohammadReza Shafiei Kadkani, Tehran: Amirkabir Publications, 1981.
12. Mevlana, Jallaloddin Mohammad Balkhi, **Diwan Kabir**, corrections and annotations by badiozzaman foroozanfar, Tehran: Amirkabir, 1995.
13. Mevlana, Jallaloddin Mohammad Balkhi, Masnavi, edition by ***Reynold Alleyne Nicholson,*** *Tehran: Amirkabir, 2006.*
14. Mokhtarpour Ghahroudi, Alireza, **Love in shams**, Tehran: AmirKabir Publications, 1999.
15. Mortazavi, Manouchehr**, Hafez' schoo**l, Tabriz: Sotoodeh, 2005.
16. Nosrati, Abdullah and Razieh Bahrami **A comparative study of love in the poetry of Molana, Saa'di and Hafez**, Quarterly Journal of Baharestan Sokhan, 34. Pgs 1-24, 2016.
17. Poorjavadi, Nosratollah**, Ahd Alast**. Tehran: Farhang Moaser. 2014.
18. Poornamdarian, Taghi**, In Shade of the Sun**, Tehran: Sokhan. 2001.
19. Rawan Farhadi, AbdulGhafoor, **Meaning of Love From the viewpoint of molana**, Tehran: Asatir Publications. 1993.
20. Saa'di, Sheikh Mosleh-al-Din, **Saa'di's Diwan**, by the efforts of Mohammad Foroughi, Tehran: Zarvar Publications, 2006.
21. Sattari, Jalal, **Soufi love**, Tehran: Markaz. 1995.
22. Shamisa, Sirous, **Progress of Ghazal in Persian Poetry from the Beginning to Today**, Tehran: Ferdowsi Publications, 1983.
23. Shimmel, Annie, **Shokouh Shams**, translated by Hassan Lahouti, Tehran: Elmi & Farhangi Publications, 1988.
24. Valizadeh Pasha, Leila, **Review of mystical characters and places in Saadi's Ghazals According to other works of Saadi,** Master's thesis, Tehran: Humanities Research Institute, 1996.

25. Zarrinkoob, Abdolhossein, **Ney's mystery**, Tehran: Elmi Publications, 1985.
26. Zarrinkoob, Abdolhossein, **Review of Persian Poetry,** Tehran: Elmi, 1992.

Cite this article: Journal of Lyrical Literature Researches, Vol. 20, No.39, 2022, pp.135-156.
Publisher: University of Sistan and Baluchestan. Title of paper: " Homology or alteration of two levers of lover and beloved in Mowlana and Sa'di's Ghazals" .The Author: Raeisi. A. Allami. Z.

DOI: 10.22111/jllr.2021.28507.2452

پژوهشنامه ادب غنایی
شاپا چاپی: ۵۷۳۷-۲۰۰۸
شاپا الکترونیکی: ۵۰۱۱-۲۵۳۸
Homepage: https://jllr.usb.ac.ir

هم سانی یا دگرسانی دو اهرم عشق در غزلیات مولانا و سعدی

آسیه رئیسی [۱] ✉ | ذوالفقار علامی [۲] |

۱-نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه الزهرا.تهران.ایران. رایانامه a.raeisi@alzahra.ac.ir

۲-دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه الزهرا.تهران.ایران. رایانامه: h-zalami@alzahra.ac.ir

چکیده

یافتن نقاط اشتراک و اختلاف بین عاشق و معشوق (دو اهرم عشق) در دیوان شاعران مختلف به شناخت بیشتر جهان‌بینی و معیارهای زیباشناسانهٔ آن‌ها کمک می‌کند. در این مقاله با روش تحلیل مقایسه‌ای و با استفاده از ابزار کتابخانه‌ای، ویژگی‌های گوناگون عاشق و معشوق در پنجاه غزل از سعدی و پنجاه غزل از مولانا استخراج شده است. بر اساس آن، گونه‌های مختلف معاشیق دسته‌بندی و در آخر اشتراکات و اختلافات نگاه دو شاعر بررسی شده است. یافته‌ها در پی اثبات یا ردِ علمی برخی از فرضیه‌هایی است که پیشتر وجود داشته‌اند؛ فرضیاتی چون دست‌نیافتنی بودن معشوق سعدی، شخصی‌تر بودن عشق در غزلیات او، ثابت قدم‌تر بودن مولانا در استغراق اثبات شده است؛ همچنین این نکته که جمال، شرط اولیهٔ عاشقی سعدی اما برای مولانا نتیجهٔ عشق است و ویژگی‌های عاشق و معشوق در غزلیات متفاوت (عاشقانه/عارفانه) یک شاعر به هم شبیه‌تر هستند تا گونهٔ مشابهش در غزل شاعر دیگر. این یافته‌ها که ریشه در آرای عرفانی مولانا و جمال‌شناسی سعدی دارد بر تفاوت بنیادی جهان‌بینی دو شاعر صحه می‌گذارد. از دیگر تفاوت‌ها می‌توان به اختلاف موضعشان در برابر هردو نوع عشق حقیقی و مجازی، چگونگی توصیف معشوق، میزان قدرت عاشق در موقعیت عاشقانه و احساسات او اشاره کرد.

کلید واژه‌ها: عاشق، معشوق، مولانا، سعدی، غزل

۱-مقدمه

غزل شعری است که از آغاز دربرگیرندهٔ مفاهیم عاشقانه بود؛ با ظهور سنایی، گونه‌ای دیگر از غزل به وجود آمد که به غزل عارفانه معروف شد. بر اثر رواج اصطلاحات اهل تصوف در میان شاعران نیز غزل‌های بسیاری سروده شد که در آنها هر دو نوع غزل را می‌توان دید؛ «سیر غزل از عاشقانه به عارفانه در قرن هفتم به کمال رسید. غزل عارفانه را مولانا و غزل عاشقانه را سعدی به اوج بردند. سعدی را باید استاد غزل‌های عاشقانه دانست و غزل‌های عارفانه و پندآموز وی در جنب این‌گونه بسامد بالایی ندارد» (خالقی،۱۳۸۶:۵).

پژوهشنامه ادب غنایی، دوره ۲۰، شماره ۳۹، ۱۴۰۱، صص۱۵۶-۱۳۵. ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان تاریخ دریافت: ۱۰/۲۸/ ۱۳۹۷تاریخ انجام اصلاحات: ۱۴۰۰/۰۳/۳۱. تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۱۰. نویسنده: رییسی، آسیه؛ علامی، ذوالفقار. عنوان مقاله: " هم سانی یا دگرسانی دو اهرم عشق در غزلیات مولانا و سعدی "

DOI: 10.22111/jllr.2021.28507.2452

۱-۱- بیان مسأله و سوال تحقیق

از آنجا که جان‌مایهٔ اصلی غزل عشق است، غزل فارسی مستقیم یا غیرمستقیم بر مدار معشوق می‌گردد؛«...این معشوق گاه خداست (غزل عارفانه)، گاه ممدوح است (غزل مدحی) و گاه زنی یا نوخطی (غزل عاشقانه) و در بعضی از غزلیات هم این چند نوع معشوق ممکن است به هم درآمیخته باشد» (شمیسا،۱۳۶۲:۴۴). با اخراج جزء به جزء ویژگی‌های عاشق و معشوق در غزل‌های مولوی و سعدی و مشخص کردن دستهٔ آن (عاشقانه/عارفانه، زمینی/قدسی)، به صورت علمی می‌توان شخصیت عاشق و معشوق را شناخت و پاسخی برای این پرسش‌ها نیز یافت که تا چه اندازه نسبت‌های عاشقانه و عارفانه‌ای که همیشه به غزل‌های سعدی و مولانا داده‌ایم، درست بوده است؟ آیا دادن نسبت «عارفانه» یا «عاشقانه» به اشعار مختلف دلیلی است بر شباهت حتمی عناصر عشق و کیفیت آن‌ها؟ به عبارت دیگر فکر و جهان‌بینی شاعر مایهٔ وحدت بخش‌تری بر کل آثار او است یا عنوان عاشقانه و عارفانه‌ای که به غزل نسبت می‌دهیم؟ البته شاید این سوال برای خوانندگان ایجاد شود که جنس غزل عارفانه و عاشقانه با هم متفاوت است و مقایسهٔ غزل‌های سعدی و مولانا از اساس نادرست است و«عشق مولانا به شمس که تجسم حق است، از دیگر عارفان مستثنی می‌نماید، زیرا مولانا معشوق را در شخصیت شمس و بر روی زمین دریافته است» (براتی،۱۳۹۲: ۳۷-۳۹)؛ اما در پاسخ باید گفت که سعدی نیز غزل‌های عارفانه‌ای دارد که زمینهٔ قیاس با غزلیات مولانا را بازتر می‌کند و این جنبه نیز بر صحت انتخاب موضوع می‌افزاید.

۲-۱- اهداف و ضرورت پژوهش

این پژوهش در پی آن است که از مفهوم غزل عاشقانه و عارفانه و وجوه اشتراک و اختلاف آن دو، اطلاعات دقیق و دسته‌بندی شده‌ای به دست دهد و با مشخص کردن ویژگی‌های جسمی و روحی عاشق و معشوق به شناخت بیشتر معیارهای زیباشناسانهٔ این دو شاعر کمک کند. با استخراج دقیق ویژگی‌های عاشق و معشوق و مشخص کردن نوع غزل (عاشقانه/ عارفانه، زمینی/ قدسی)، به صورت علمی می‌توان شخصیت عاشق و معشوق را شناخت؛ هم‌چنین با در نظر گرفتن این‌که عشق و اهرم‌های دوگانهٔ آن یعنی عاشق و معشوق از محورهای اصلی غزل است و مولانا و سعدی به ترتیب با داشتن ۳۲۲۹ (ر.ک: شفیعی کدکنی،۱۳۸۴:۳۰) و ۷۰۰ غزل (ر.ک: انوری:۱۳۹۰:۹) در شمار پرکارترین غزل‌سرایان کلاسیک ما قرار دارند؛ بررسی و تطبیق نگاه این دو شاعر به عاشق و معشوق و شناخت شخصیت آن‌ها ضروری به نظر می‌رسد و می‌تواند دریچهٔ وسیع‌تری بر جهان‌بینی این دو شاعر دربارهٔ عشق به روی ما باز کند. این مقاله افزون بر ارایهٔ تصویری از چگونگی تجلی عشق، می‌تواند تحلیلی دقیق و تازه‌تری از مفهوم غزل عاشقانه و عارفانه و نقاط اشتراک و اختلاف آن به دست دهد و به شناخت بیشتر معیارهای زیباشناسانه‌ی دو شاعر نیز کمک کند؛ زیرا ویژگی‌های جسمی و روحی عاشق و معشوق را مشخص می‌کند.

۳-۱- روش تحقیق

در این جستار که با بهره‌گیری از ابزار کتابخانه‌ای و روش تحلیل مقایسه‌ای انجام شده است، ویژگی‌های رایج عاشق و معشوق از پنجاه غزل مولانا و سعدی استخراج و آورده شده است و در زیر مجموعهٔ دسته‌ای که در آن قرار دارد، توصیف شده است؛ سپس شباهت‌ها و تفاوت‌های نگرش این دو شاعر به عاشق و معشوق مقایسه و تحلیل شده است. نگارندگان برای تفکیک دسته‌های غزل‌ها از روش‌های مختلفی استفاده کرده‌اند؛ مثلا برای استخراج ویژگی‌های عاشق و معشوق زمینیِ مقدس از غزلیاتی استفاده کرده‌اند که در آن به صراحت شمس، صلاح‌الدین و دیگر ممدوحان مولانا مورد خطابند یا غزل‌هایی که در وصف پیامبر اکرم (ص) آمده است و در آن آیاتی از قرآن که در توصیف ایشان است، تضمین شده است؛ اما برای استخراج ویژگی‌های عاشق و معشوق الهی در غزلیات شمس، غزل‌هایی بررسی شده‌اند که در آن دو طرف رابطه مشخصا بنده و خداوند هستند؛ مثلا از رابطهٔ بندهٔ گناهکار و دریای لطف حق سخن می‌رود، یا از فنای سالکین در ذات قادر مطلق و

بازگشت همگان به سوی او صحبت می‌شود و گاه با تضمین آیاتی که در وصف خداست، همراه می‌شود. برای انتخاب غزل-های عارفانه و عاشقانه سعدی نیز به منابع معتبری رجوع شده است که در آن‌ها نمونه‌هایی از غزل عاشقانه و عارفانه به همراه روش علمی تشخیص آن، آورده شده است (ر.ک: ولی‌زاده پاشا،۱۳۷۵: ۵۰-۵۷،۲۰۴-۲۰۵) و (برزگر خالقی،۱۵:۱۳۸۶).

۴-۱-پیشینه پژوهش

در مورد عشق و سیمای عاشق و معشوق در غزل فارسی پژوهش‌هایی انجام شده است که از بین مهمترین آن‌ها می‌توان به این موارد اشاره کرد: ۱-لیلا ولی‌زاده پاشا در *«نقد و بررسی شخصیت‌ها و مکان‌های عرفانی در غزلیات سعدی» (۱۳۷۵)* به ویژگی‌های غزل عارفانه و عاشقانه در غزلیات سعدی پرداخته و انواع شخصیت‌ها و مکان‌های عرفانی در آن را تحلیل و معرفی کرده است. ۲-سارا رئیسی بگلو در کتاب «*سیمای معشوق در کلیات شمس*» (۱۳۹۰) به بررسی ویژگی‌های معشوق در اشعار مولوی به ویژه غزلیات شمس تبریزی پرداخته است. ۳-ویلیام سی چیتیک در کتاب «*طریق صوفیانه عشق*» با ترجمه مهدی سررشته‌داری(۱۳۸۴)، معنا و مراتب عشق، عاشق و معشوق را از دیدگاه مولانا معرفی و رابطهٔ آن را با خداوند (به ویژه در قسمت سوم) بررسی کرده است. ۴- هانری ماسه در کتاب «*تحقیق درباره سعدی*»، ترجمه محمدحسن اردبیلی و غلامحسین یوسفی(۱۳۷۰) به مایه‌های مهم شاعرانگی سعدی و ارتباط آن با عشق و معشوق و احساسات غنایی شاعر پرداخته است. ۱-در مقالهٔ *«بررسی تطبیقی عشق در غزلیات مولانا، سعدی و حافظ»* (۱۳۹۵) از راضیه بهرامی و عبداله نصرتی (چاپ شده در مجله بهارستان ادب) نویسندگان پس از مقدمه‌ای کوتاه در تعریف عشق و نگاه شاعران موردنظر به این موضوع به ویژگی‌های مشترک و متفاوت آنان پرداخته و پس از هر عنوان، شرحی کوتاه برآن ارائه کرده‌اند؛ اما در مقالهٔ پیش‌رو تنها به ویژگی‌های عاشق و معشوق تنها از دیدگاه مولانا و سعدی پرداخته شده است. ۲-محمدحسین کرمی و محمد مرادی نیز در مقالهٔ «*بررسی سیمای معشوق در غزلیات انوری*» (۱۳۸۹)، ویژگی‌های جسمی و روحی معشوق را در قالب عناوین مختلف بررسی کرده‌اند که می‌تواند الگویی برای مقالهٔ حاضر باشد؛ زیرا هم به ویژگی‌ها ظاهری معشوق و پیوند حُسن او با واژه‌هایی چون روی، زلف، قد و... پرداخته است و هم به ویژگی‌های اخلاقی او چون ستم‌کاری و بی‌وفایی و دیگر خصوصیاتی که در غزل عاشقانه برای معشوق معمول است (ر.ک: کرمی،۱۳۸۹: ۱۱۰-۱۱۸). از بین عنوان‌های یاد شده در پیشینه، تنها یک اثر به ویژگی‌های عاشق و معشوق آن هم تنها در غزلیات شمس پرداخته است و دیگر آثار بیشتر بر تعریف عشق تمرکز دارند و اگر هم در بخش‌هایی به معاشیق اشاره کرده باشند، آن‌ها را مشخصاً در دیوان سعدی و مولوی با هم مقایسه و بررسی نکرده‌اند.

۲-بررسی اشعار دو شاعر

۱-۲-مولوی

عشق هم از مهم‌ترین درون‌مایه‌های شعر فارسی «از جمله شعر مولاناست و هم از عناصر سازندهٔ تصاویر ممتاز شعری او» (ر.ک: مولوی ،۱۸:۱۳۶۰). برای اینکه شدت و اهمیت آن را بیان کنیم به این جمله بسنده می‌کنیم که «از۴۰۳۲۶ بیت دیوان کبیر مولانا، در ۴۰۳۶ بیت، واژهٔ عشق یا واژه‌های مرتبط به آن نظیر عاشق، عاشقی، معشوق، عاشقانه و... به چشم می‌خورد» (مختارپور قهرودی، ۸:۱۳۷۸) از این‌رو «مولانا جلال الدین را می‌توان سر حلقه عارفان عاشق دانست... مولانا روش عاشقانه-ای را که به موازات روش زاهدانه در طی چند قرن تطور و تحول عرفان عاشقانه تکامل یافته و در آثار شیخ فریدالدین عطار رنگ ثابت و مشخصی به خود گرفته بود به حد اعلای تکامل رسانید» (مرتضوی، ۳۸۴:۱۳۸۴). از نظر مولانا حدیث عشق نه در دفتر می‌گنجد و نه قابل شرح و بیان است:

هر چه گویم عشق را شرح و بیان چون به عشق آیم خجل گردم از آن

(مولوی،۱۳۸۴: ۴)

در حقیقت «عشقی که مولانا اسیر آن است، هدفش سیر کمال به هستی مطلق است و بیانگر جهان‌بینی اوست» (روان فرهادی،۱۲:۱۳۷۲). به تعبیر پورنامداریان «عشق همچون هرمی است سه وجهی که رأس آن حسن و زیبایی متجلی در صورت انسانی است و سه وجه آن عاشق، معشوق و عشق است. قاعدهٔ این هرم بر زمین استعداد سرشت انسانی در درک جمال و زیبایی استوار شده است که به خصوص در عرفان به جان یا دل تعبیر می‌کنند» (پورنامداریان، ۴۶:۱۳۸۰). از نگاه مولانا هر حرکتی در عالم وجود، ناشی از این اشتیاق به سوی اصل است تا جایی که آتش نی را از عشق و جوشش می را از عشق و فضیلت بشر بر کاینات را هم از عشق می‌داند. از نظر مولانا «عاشق شدن جان‌ها در روز الست موجب رویت جمال الهی است...این عشق صفت ذات حق است و با نمایش آن حدوث عالم کثرت رخ می‌دهد. از این عشق است که مولانا به عنوان دوست خود سخن می‌گوید: یار ما عشق است و هر کس در جهان یاری گزید/ کز الست این عشق بی ما و شما مست آمده است» (پورجوادی،۲۵۶:۱۳۹۳). عشق در اشعار مولانا خود گویی شخصیتی زنده دارد، به همین دلیل نیز برخی از معانی عشق را معشوق گرفته‌اند؛ مثلا عشق خونریزست و عاشق در برابر او زهره ندارد؛ پس گاهی با معشوق مترادف می‌شود و آدمی مبهوت می‌ماند که سخن از عشق است یا معشوق! در بسیاری از غزل‌ها عشقی که وصف می‌شود، همان معشوق است که ماحصل آراء وحدت وجودی مولوی و نتیجه‌ی «تجارب عرفانی میان حق، شمس فرامن و عشق و معشوق است که البته ابهام برانگیز است و در لوای «خاموش گویا» بودن مولانا قابل تعبیر است» (همان:۳۶). نمونه‌های دیگر آن را در مصرع‌های «ای عشق چون آتشکده، در نقش و صورت آمده» یا «ای عشق خندان همچو گل، وی خوش نظر چون عقل کل» می‌توان دید. از نظر مولوی «همهٔ زیبایی‌ها از جهان دیگر سرچشمه می‌گیرد، پس در این جهان زیبایی امری عاریه‌ای و زودگذر است؛ زیبایی حقیقی فقط از آن خدا است»(چیتیک،۲۳۲:۱۳۸۲).

۱-۱-۲-انواع معشوق و ویژگی‌های آن در غزلیات مولانا

۱-۱-۱-۲-معشوق الهی و ویژگی‌های آن در غزلیات مولانا

معمولا معشوقی که مولانا از او دم می‌زند، مشخصا پروردگار با تمام ویژگی‌هایی است که در قرآن و حدیث از او یاد شده است، مانند غزلی که مطلعش این بیت است:

ای طایران قدس راعشقت فزوده بال‌ها　　در حلقه‌ی‌سودای تو روحانیون‌راحال‌ها

(مولوی،۲:۱۳۶۰)

در این غزل، افلاک از معشوق الهی سرنگونند؛ او غیرقابل توصیف و رحمةللعالمین است؛ اگر با چشم حقیقت‌بین بتوان او را دید، آشکار می‌شود که هر چه هست اوست و عاشق و معشوق و قبله یکی هستند.

گـر صـورت بی‌صـورت‌معـشوق بـبـینیـد　　هم خواجه و هم کعبه و هم خانه شمائید

(همان:۱۴۱)

معشوق در غزل‌های مولانا وفادار است و با پیمان‌شکنی میانه‌ای ندارد. او علت پیدایش هستی است. زیرا حرکت کاینات و تحول موجودات همه ناشی از عشق است و اساس آفرینش و علت وجودی عالم و آدم است.

عشق امر کل ما رقعه‌ای، او قلزم و ما جرعه‌ای　　او صد دلیل آورده و ما کرده استدلال‌ها(همان:۲)

این معشوق بسیار کریم و عطابخش و خطاپوش است.

زانسوی او چندین کرم،زین‌سوخلاف و بیش‌وکم　　زان سوی او چندان نعم، زین‌سوی تو چندین خطا(همان:۴)

معشوق الهی در غزلیات شمس بسیار امیدبخش و راهبر به سوی وصال است.

اشکستگان را جان‌ها بسته است بر اومید تو　　تا دانش بی‌حد تو پیدا کند فـرهنگ‌ها(همان:۱۷)

معشوق الهی در غزل مولوی حاکم مطلق و سرچشمهٔ دانش‌ها است و چون شیر بیشه، عاشقان را شکار می‌کند.

دستگه و پیشه تو را، دانش و اندیشه تو را شیر تو را بیشه تو را آهوی تاتار مرا(همان: ۲۶)

اگر از معشوق و مهربانی او غافل شوی، ترساننده‌ای است که تو را از خواب غفلت بیدار کند.

از جرم ترسان می‌شوی وزچاره پرسان‌می‌شوی آن لحظه ترساننده را با خود نمی‌بینی چرا؟(همان:۴)

معشوق بخشنده است و عالم هستی، گواه کرم و بخشش او است. او مایهٔ رحمت و عطرافزای هستی است.

از رحمت للعالمین اقبال درویشان ببین چون مه منور خرقه‌ها، چون گل معطر شال‌ها(همان: ۲)

عشق معشوق کار به گنهکاران ندارد؛ بلکه بی‌گناهان را می‌کشد (همچون غزل۳۱۴۵ دیوان کبیر) و گاه عشق معشوق، خون‌ریز، بی‌باک و پرده‌در است. عاشق باید خود را از نام برهاند، زیرا حسن پری و مهر مادری دارد.

ای عشق پرده‌در که تو در زیر چادری در حسن حوری‌ای تووَدر مهر مادری

(مولوی،۱۳۷۸: غزل۲۹۹۱)

معشوق لذت شربت عشق را نقدا به عارفان (عاشقان) می‌چشاند و زاهدان را مست فردای قیامت می‌کند؛ او همچنین مجموع شمع و شاهد و می است و برای عاشق همچون بهاری است که زمستان.

عارفان را نقد شربت می‌دهی زاهدان را مست فردا می‌کنی(همان:غزل ۲۹۱۲)

هم تو شمعی هم تو شاهد هم تو می هم بهاری در میان ماه دی(همان:غزل۲۹۲۲)

معشوق، عاشق را پریشان و ویران می‌کند تا او را مستعد و شایستهٔ عاشقی کند.

عاشقی بر من؟ پریشانت کنم کم عمارت کن که ویرانت کنم

(همان:غزل۱۶۶۵)

معشوق، پیدای پنهان است، همه جا هست و نیست. عاشقان او را می‌بینند و از دیده غافلان غایب است.

مثال عشق، پیدایی و پنهان ندیدم همچو تو پیدا نهانی

(همان: غزل ۲۷۰۱)

۲-۱-۱-۲-معشوق زمینی و ویژگی‌های آن در غزلیات مولانا

معشوق در این نوع از غزلیات شمس، زمینی ولی اثیری و مقدس است؛ گاه انسان کامل است که آیینهٔ خدای نماست، گاه پیامبر (ص) و گاه شمس و گاه صلاح‌الدین و... .

او هم مانند معشوق الهی «چشم و چراغ عالم» است و هم مانند معشوق سنگدل زمینی «پا اندر جفا می‌نهد»:

گلزار و باغ عالمی، چشم و چراغ عالمی هم درد و داغ عالمی، چون پا نهی اندر جفا

(مولوی،۱۳۶۰: ۷)

از مهم‌ترین دلایلی که نگارندگان در مرزبندی الهی یا زمینی بودن معشوق در نظر داشته‌اند، یکی این است که عاشق آشکارا نام معشوق را در غزل ذکر کند (او را مخاطب قرار دهد)؛ دیگر اینکه معشوق عملا با یکی از صفات خدا توصیف - شود؛ این دو نکته مشخص می‌کند که معشوق، خدا نیست؛ بلکه زمینی است؛ اما از نوعی قداست برخوردار است. مثلا غزلی

که مطلع آن «ای رستخیز ناگهان، وی رحمت بی‌منتها» است به توصیف این معشوق فرازمینی می‌پردازد؛ مولوی در توصیفاتی که از معشوق در این غزل ارائه می‌کند، هم او را در جایگاه قدسی می‌نشاند، هم با تشبیه کرم او به بخشش خدا به خواننده می‌فهماند که با یک معشوق زمینی قدسی روبه‌رو است، نه با خدا:

خورشید را حاجب تویی، اومید را واجب تویی　　مطلب تویی، طالب تویی، هم منتها، هم مبتدا
امروز خندان آمدی، مفتاح زندان آمدی　　بر مستمندان آمدی، چون بخشش و فضل خدا
(مولوی،۱۳۶۰: ۳)

این معشوق زمینی قدسی از شدت پاکی به «بال‌های طایران قدس» افزوده و حتی روحانیون را دچار سودا کرده است. به طور کلی مولوی با عشق عوام اگر مبتنی بر صدق و راستی باشد، مخالف نیست و باور دارد که این عشق نیز قدرتی بی‌کران دارد (ر.ک، روان فرهادی،۱۷:۱۳۷۲). عشق مولوی به شمس نیز سرچشمه‌ای آسمانی دارد. «در عشق‌ورزی، مولانا امکان آن را می‌یابد که از چشم و زلف دلدار سخن گوید (آن‌چه نتوان در عشق لاهوتی از آن گفت)، حتی از ناز و سنگدلی دلدار گلایه کند....او عشق شورانگیز صوفیانه را در زندگانی روزانهٔ آدمی وارد می‌نماید و حکمت آن را چنین شرح می‌دهد»(همان:۳۱). شدت علاقهٔ مولانا به شخص شمس تبریزی چنان زیاد است که حتی «واژهٔ «شمس» از میان تمامی صورخیال مورد استفاده مولانا، تشبیه یا استعارهٔ دلخواه مولوی است، بدان سبب که با نام معشوق عرفانی او شمس‌الدین ترکیب می‌یابد» (شیمل،۷:۱۳۶۷). صلاح‌الدین زرکوب نیز از جمله محبوبان زمینی مولانا است:

نیست درآخر زمان فریادخواه دادرس　　جز صلاح‌الدین،صلاح‌الدین وبس
(مولوی،۱۲۱۰:۱۳۷۸)

مولانا، حسام‌الدین چلپی را هم اگرچه تلمیذ است، مخدوم خود می‌شمرد و او را «نور انجم» و «سفر کردهٔ معراج حقایق» خطاب می‌کند (معشوق مولانا در تمام این موارد مرد است).

معشوق نماد زیبایی و خوبرویی است و آنچه خوبان همه دارند در حد اعلا در او جمع شده است.

آن شکل بین‌وان شیوه‌بین وان قدوخدودست‌وپا　　آن رنگ بین وان هنگ بین وان ماه بدر اندر قبا
(مولوی،۱۳۶۰: ۷)

گاه معشوق فرا زمینی و قدسی می‌شود و با اوصافی فراتر زمینیان از او یاد می‌شود.

ای رستخیز ناگهان، وی رحمت بی‌منتها　　ای آتشی افروخته در بیشه اندیشه‌ها(همان: ۱)

معشوق خوش‌خلق است و با اینکه از عاشق خطاها دیده، اما حتی چهره هم درهم نکشیده است.

در دو جهان لطیف و خوش همچو امیر ما کجا　　ابروی او گره نشد، گرچه که دید صد خطا
(همان:۳۰)

معشوق خندان و کلید در زندان عاشق است و کرمش شامل نیازمندان (عاشقان) است.

امروز خندان آمدی، مفتاح زندان آمدی　　بر مستمندان آمدی چون بخشش و فضل خدا
(همان:۱)

معشوق، عاشق را به سرمستی و استغراق در عشق و ترک عقل حسابگر می‌خواند و از قیل و قال پرهیز می‌دهد.

این‌سکر بین،هل‌عقل‌را وین نقل وین،هل‌نقل‌را　　کز بهر نان و بقل را چندین نشاید ماجرا(همان:۱)

معشوق با اوصافی توصیف می‌شود که قدسی است؛ چنانکه گویی توصیف معشوق ازلی است.

خورشید راحاجب توئی،امید را واجب توئی مطلب‌توئی، طالب‌توئی، هم‌مبتدا هم منتها
(مولوی،۱۳۶۰: ۱)

معشوق همه را شیفته خود کرده و بوی خوش او بوی پیراهن یوسف و روان پاک پیامبر(ص) را تداعی می‌کند.

ای‌فتنهٔ روم و حبش، حیران شدم کاین بوی خوش پیراهن یوسف بود یا خود روان مصطفی(همان: ۱۲)

او عاشق را تنها برای خود می‌خواهد و دل کندن از همه را از او می‌خواهد. زیرا عاشق را تنها برای خود می‌داند.

مرا گفتی ببر از جمله یاران بکندم از همه دل در تو بستم
(مولوی،۱۳۷۸: غزل۱۴۹۶)

۲-۱-۲-انواع عاشق در غزلیات مولانا

همان‌گونه که با دوگونه معشوقِ الهی و زمینی مقدس در غزلیات شمس روبه‌رو هستیم، به طبع باید دوگونه عاشق نیز در غزلیات شمس داشته باشیم؛ یکی عاشق عارف در سلوک حق و دیگری عاشقِ معشوق زمینی مقدس؛ البته بدیهی است که در دیوان، این‌دو هیچ تضادی با هم ندارند و معشوق زمینی مقدس نیز آینهٔ حق است.

۱-۲-۱-۲-عاشق عارف (عاشق در برابر معشوق الهی) و ویژگی‌هایش

عاشق در معشوق مستغرق و با او یکی است؛ زیرا منتهای عشق، اتحاد عاشق و معشوق است.

امروز مرا یار بدان حال به سر برد با یار چنانم که خود از یار ندانم(همان:۱۴۸۷)

عاشق، خطا کار و اهل قیل و قال و بهانه‌تراشی است؛ امت معشوق، اهل بخشش و چشم‌پوشی است.

زان‌سوی او چندان کرم، زین‌سوخلاف‌و بیش وکم زان سوی او چندین نعم، زین سوی تو چندین خطا
(مولوی،۱۳۶۰:۴)

جان عاشقان چون سیلاب به سوی دریای جان و معشوق بی‌منتها در جریان است تا به اصل خویش پیوندد.

جان‌ها چو سیلابی روان تا ساحل دریای جان از آشنایان منقطع با بحر گشته آشنا(همان:۱۰)

عاشق در برابر معشوق تسلیم محض است، همه جا با اوست و از او جدایی ندارد و تنها خواهان دیدار معشوق است و در این راه همه خطرها را به جان می‌خرد.

هرجا روم تو با منی، ای هر دو چشم و روشنی خواهی سوی مستیم کش، خواهی ببر سوی فنا

گفتا نه این خواهم نه آن دیدار حق خواهم عیان گر هفت بحر آتش شود، من در روم بهر لقا
(همان: ۴)

گاهی عاشق شکرگزار است و چنان به عشق معشوق خو گرفته که ماهی با دریا.

ما رخ ز شکر افروخته، با موج و بحر آموخته زان‌سان که ماهی را بود،دریا وطوفان جان‌فزا (همان:۱۳)

ای بحر پر مرجان من والله سبک شد جان من این جان سرگردان من،از گردش این آسیا(همان:۱۴)

عاشق پندناپذیر است و از ساقی می‌خواهد او را از شراب عشق سرمست نماید. عاشق، عشق را می‌ستاید و از آن لذت می‌برد و خوشتر از او را نمی‌شناسد.

زهی عشق،زهی عشق که ماراست خدایا چه نغزست و چه خوبست و چه زیباست خدایا

همه را بیازمودم، ز تو خوشترم نیامد چو فرو شدم به دریا چو تو گوهرم نیامد
(همان:۴۱ و ۱۵۷)

۲-۲-۱-۲-عاشق در برابر معشوق زمینی و ویژگی‌های آن

عاشق بر گرد معشوق خود می‌تند و بی‌لب و دهان با زبان جان سلامش می‌کند و در برابر او به خاک می‌افتد.

بر گرد ماهش می‌تنم، بی‌لب سلامش می‌کنم خود را زمین بر می‌زنم، زان پیش کو گوید:صلا(همان: ۷)

عاشق، قادر به توصیف معشوق نیست.

چه می‌گویم من ای دلبر نظیر تو دوسه ابتر چه تشبیهت کنم دیگرچه دارم من چه دانم من
(همان:۸۸)

عاشق آرزو می‌کند معشوق همواره شادی‌بخش جان او باشد و او را ترک نکند.

شاد آمدی ای ماه رو، ای شادی جان شاداً تا بود چنین بودی، تا باد چنین بادا
(همان: غزل۱۸۴۷)

عاشق، سرمست عشق معشوق است و به چیزی جز معشوق نمی‌اندیشد. عاشق خواهان حضور معشوق است تا جایی‌که به او دستور می‌دهد به نزدش بیاید و حتی لزوم چگونه آمدنش را (رقص‌کنان) مشخص می‌کند.

ماییم مست و سرگران، فارغ ز کار دیگران اگر بر هم رود، عشق تو را بادا بقا
(مولوی،۱۳۶۰: ۱۰)

ای ز نظرگشته نهان،ای همه راجان وجهان بار دگر رقص کنان، بی‌دل و دستار بیا
(همان: ۲۲)

عاشق در خطاب به معشوق او را دیوانه می‌نامد و از او می‌خواهد ترک ملامت کند و با او جام عشق را سر بکشد. او حتی با لحنی دلیرانه در خطاب به عشقِ معشوق، او را خسرو عیار و راهزن می‌نامد.

ای خواجه خوش‌دامن،دیوانه توئی یا من درکـش قدحی بـا من، بـگذار ملامت را
(همان: ۳۵)

من دوش گفتم عشق را،ای خسرو عیار ما سر درمکش منکر مشو، تو برده‌ای دستار ما؟
(همان: ۳۸)

عاشق دلیر و بی‌باک است و زهرهٔ شیر دارد.

دیدهٔ سیر است مرا، جان دلیر است مرا زهرهٔ شیر است مرا، زهرهٔ تابنده شدم
(همان:۲۵۴)

او خواهان دلبری معشوق با خنده‌های شکرین است. گویی صید بودن خوشتر از صیادی است.

۲-۲-سعدی

مایهٔ اصلی غزل‌های سعدی نیز عشق است. «در نظر سعدی بهترین شیرینی حیات عشق است و یکی از علت‌های اصلی و شاید هم تنها علت ایجاد هستی است»(ماسه،۱۳۶۸:۲۷۵). مشرب سعدی به اعتباری نظربازی و جمال‌پرستی است و به گفتهٔ خود او مراد او از جمال‌پرستی، تماشای بستان آفرینش و آثار صنع است که از نظر او با نفس‌پرستی بیگانه است. از نظر سعدی، جهان مظهر عشق ازلی است و آفرینش بر مبنای عشق صورت گرفته است. با این حال عشق سعدی «کم‌تر جنبه لاهوتی دارد... آن‌چه بیشتر در غزلیات وی مشاهده می‌شود، وجوه پر درد عشق است... . در اکثر موارد عاشق امید وصال دارد،

بدون این‌که وصلتی در کار باشد و گاهی نیز مرگ را انتظار می‌کشد» (ولی‌زاده پاشا، ۱۳۷۵:۱۴۰). حمیدیان غزل‌های او را به سه دسته کلی غزل آشکارا غیرعارفانه، غزل آشکارا عارفانه و غزل با حال و هوای عرفانی تقسیم‌بندی کرده است(ر.ک: حمیدیان، ۱۳۸۳: ۱۰۱). سعدی گاه از معشوق به صورت عام و کلی، سخن می‌گوید؛ چنانکه گاهی جنبه فرازمینی پیدا می‌کند و اگر هم از نوع زمینی باشد، از دیدگاه عرفانی آن را توجیه می‌کند. از نظر او «موجودات زیبا و خوبروی، شاهدان خدایند، دوست داشتنشان، اشتباه و گناه نیست و تنها به وساطت و دستگیری آنان به خدا می‌توان رسید؛ همچنین محال است که عشق به آنان به عشق الهی راهبر نباشد، مشروط بر اینکه آنان را به خاطر زیبایی و جمالی که خود مظهر و صورت تجلی‌اند، دوست بداریم... و از این تصاویر به اصل و مبدا آن راه ببریم» (ستاری، ۱۳۷۴: ۲۵۰).

۱-۲-۲-انواع معشوق و ویژگی‌های او در غزل سعدی

۱-۱-۲-۲-معشوق زمینی و ویژگی‌های رایج آن

«معشوق و ویژگی‌های او بیشترین بسامد را در غزلیات سعدی به خود اختصاص داده است»(همان:۸۲). «در غزلیات سعدی معشوق زیبارو... گاه در لباس عرایس شعری همچون لیلی، شیرین و... جلوه‌گر می‌شود و گاهی نیز با تعبیراتی چون دلبر، ساقی و غیره از محبوبش یاد می‌کند» (همان:۱۷۱). زبان از توصیف زیبایی معشوق درمانده است و حسنش قابل بیان نیست؛ همچون اندام موزون و قامت کشیده‌اش.

شمایلی که در اوصاف حسن ترکیبش مجال نطق نماند زبان گویا را
(سعدی،۱۳۸۵:۵۲۳)

گر من سخن نگویم در حسن اعتدالت بالات خود بگوید زین راست تر گواهی
(همان:۹۲۶)

داشتن چشمان مست و مخمور و دلربایی و جادوگری با غمزه و کرشمه، از ویژگی‌های معشوق در غزل سعدی است. البته این امری است که در غزل عاشقانه به طور سنتی هم دیده می‌شود. تنگی دهان و لب‌های شکرین از معیارهای حسن در غزل عاشقانه است و معشوق سعدی نیز بدان ستایش شده است.

دو چشم مست تو شهری به غمزه‌ای ببرد کرشمه تو جهانی به یک نظر گیرد
(همان:۶۳۴)

شکرین پسته دهانی به تفرج بگذشت که چه گویم، نتوان گفت که چون زیبا بود
(همان:۶۷۷)

اما او نه تنها نیاز به آرایش ندارد؛ بلکه اگر نباشد، زیورها هم جلوه‌ای نخواهند داشت.

به زیورها بیارایند وقتی خوب رویان را تو سیمین تن چنان خوبی که زیورها بیارایی
(همان:۹۲۸)

معشوقِ سعدی، تندخو و تلخ‌گوی است و جالب این‌که سعدی این تندخویی را دوست دارد و ستایش می‌کند.

لعبت شیرین اگر تند ننشیند مدعیانش طمع کنند به حلوا
(همان:۵۲۳)

زهر از قبل تو نوش دارو فحش از دهن تو طیبات است
(همان:۵۵۳)

معشوق سعدی بسیار بی‌وفا و پیمان‌شکن است؛ بی‌اعتنایی او به عاشق و پریشان حالی و سوز و گداز در غزل سعدی بسامد بالایی دارد. (ر.ک: براتی،۱۳۹۲:۱۳۶):

اگر تو فارغی از حال دوستان یارا فراغت از تو میسر نمی‌شود ما را
(سعدی،۱۳۸۵:۵۲۳)

طبع توسیرآمد از من،جای دیگردل نهاد من کرا جویم که چون تو طبع هرجائیم نیست
(همان:۶۰۱)

با تیر غمزه عاشقان را صید می‌کند؛ پارسایان هم در برابرش تاب مقاومت ندارند.

تو هم‌چنان دل شهری به غمزه‌ای ببری که بندگان بنی سعد خوان یغما را
(همان:۵۲۳)

هر پارسا را کان صنم در پیش مسجد بگذرد چشمش بر ابرو افکند، باطل کند محراب را
(همان:۵۲۵)

معشوق سعدی ستمگر و سنگدل است و هم‌چنین بسیار قدرتمند و زنجیر گسل است؛ به گونه‌ای که رهایی عاشق در مانده از دام عشق او بسیار دشوار و چه بسا غیرقابل تصور است.

گر بی‌وفایی کردمی، یرغو به قاآن بردمی کان کافر اعدا می‌کشد، وین سنگ‌دل احباب را
(همان:۵۲۵)

من که با موری به قوت برنیایم ای عجب با یکی افتاده‌ام کو بگسلد زنجیر را
(همان:۵۲۶)

او فتنه‌انگیز، آتش‌زننده در هستی عاشقان و قلاش است؛ اما تظاهر به پارسایی می‌کند.

ای آتش خرمن عزیزان بنشین که هزار فتنه برخاست
(همان:۵۴۸)

یار من اوباش و قلاش است و رند بر من او خود پارسایی می‌کند
(همان:۶۶۸)

معشوق سعدی گاهی مذکر است و کلماتی نظیر پسر، غلام، خط سبز، خط مشکبوی و... در غزل او بسامد بالایی دارد. زرین‌کوب نیز باور دارد «معشوق در تغزلات فارسی اغلب مرد است و استفاده از کلماتی نظیر خط لب و عذار و شاهد در شعر شاعران، مصداق این ادعاست»(زرین‌کوب،۱۳۷۱:۲۰۹):

ای پسر دلربا وی قمر دلپذیر از همه باشد گریز وز تو نباشد گزیر
(سعدی،۱۳۸۵:۷۱۳)

به باور حسن انوری «عشق و جمال‌پرستی سعدی لازمه انسان و «حس بشریت» است و به معنی التذاذ هنری و از نگرستن به چهره زیبا است؛ او در برابر زیبایی شیفته و شوریده و بی‌قرار است، به ویژه که برای جمال‌پرستی توجیه عرفانی نیز می‌یافته و می‌توانسته دهان مدعیان و بدگویان را بندند» (انوری،۱۳۸۴:۵۸).

۲-۱-۲-۲-معشوق الهی و ویژگی‌های او در غزل سعدی

برخی دیگر از غزل‌های سعدی حال و هوای عرفانی دارد. «وجود اصطلاحات عرفانی ... و چاشنی نصایح اخلاقی، تردیدی برای عرفانی پنداشتن آن‌ها باقی نمی‌گذارد؛ غزل‌هایی با مطلع‌های زیر از جمله غزل‌هایی است که به راحتی می‌توان دریافت که سعدی آن‌ها را زیر سلطه عوالم روحانی سروده است» (برزگر خالقی،۱۳۸۶:۱۵)

همه عمر برندارم سر از این خمار مستی که هنوز من نبودم که تو در دلم نشستی

تو نه مثل آفتابی که حضور و غیبت افتد دگران روند و آیند و تو هم‌چنان که هستی
(سعدی،۱۳۸۵: ۸۵۵)

معشوق زندهٔ ازلی و ابدی است.

تو نه مثل آفتابی که حضور و غیبت افتد دگران روند و آیند و تو همچنان که هستی
(همان:۸۵۵)

حسن معشوق بی‌همتا است و در میان خوب‌رویان نظیر ندارد.

در همه گیتی نگاه کردم و باز آمدم صورت کس خوب نیست پیش تصاویر او
(همان:۸۴۰)

اگر چه دل عاشق در تصرف معشوق است، اما معشوق با همه جلوگری از دیده‌ها نهان است و با این‌که عاشق، محبوب را در جهان می‌جست، بارگاه او فراتر از عالم کون و مکان بود.

خود سراپرده قدرش ز مکان بیرون بود آن‌که ما در طلبش جمله مکان گردیدیم
(همان:۸۱۰)

ای که ز دیده غایبی، در دل ما نشسته‌ای حسن تو جلوه می‌کند، وین همه پرده بسته‌ای
(همان: ۸۴۹)

عاشق تسلیم محض معشوق است تا او را آن چنانکه می‌خواهد بزند و بنوازد. در واقع از معشوق گریز و گزیر ندارد؛ زیرا هم درد و هم درمان او در دست معشوق است.

همچو چنگم سر تسلیم و ارادت در پیش تو به هر ضرب که خواهی بزن و بنوازم
(همان:۷۸۰)

نه گزیر است مرا از تو نه امکان گریز چاره صبرست که هم دردی و هم درمانی
(همان:۹۱۱)

۲-۲-۲- انواع عاشق در غزلیات سعدی

۱-۲-۲-۲-عاشق در برابر معشوق زمینی و ویژگی‌هایش

در نمونه‌های زیر خواهیم دید که هر ویژگی که معشوق سعدی دارد، عاشق عکس آن را دارد؛ او از غم عشق سیمایی زردفام و رنگ پریده و قامتی خمیده دارد و در فراق یار دائم اشک‌ریزان است. «بیشتر غزلیات سعدی همانند دیگر شاعران در بیان درد دوری، رنج هجران و سختی تحمل بار فراق معشوق است؛ اگرچه از رسیدن به معشوق نیز ناامید نیست؛ ولی تعداد غزل‌هایی که در مورد وصال سروده شده‌اند، اندک هستند» (براتی،۱۳۹۲:۳۶):

تا کوه گرفتم ز فراقت، مژه‌ام آب چندان بچکانید که بر سنگ نشان کرد
(سعدی،۱۳۸۵:۶۳۲)

زردی گونه عاشق و ناله‌هایش، گواه ادعای عشقش است و صبر نیز درد او را آرام نمی‌کند.

دعوی عشاق را شرع نخواهد بیان گونه زردش دلیل، ناله‌ی زارش گواست
(همان:۵۵۰)

عاشق تسلیم قضا است، از خود اراده‌ای ندارد و دوست هرجا که خاطرخواه او است، می‌کشاندش؛ عاشق همچنین تسلیم محض معشوق و چون چنگی است که او هرطور که بخواهد، او را می‌نوازد.

سعدی قلم به سختی رفت و به نیک‌بختی پس هرچه پیشت آید گردن بنه قضا را
(همان:۵۲۴)

همچو چنگم، سر تسلیم و ارادت در پیش تو به هر ضرب که خواهی بزن و بنوازم
(همان:۷۸۰)

عاشقِ جانباز هرچه از شهرت و دین دارد در گرو عشق نهاده و برای وصال، دست از دنیا و آخرت شسته است.

نام و ننگ و دل و دین گو برود این مقدار چیست تا در نظر عاشق جانباز آید
(همان:۶۹۷)

عاشق دشمن خود و خودپرستی است و اگرچه ستم یار، قامتش را خم کرده؛ اما او جفایش را هم دوست دارد.

غلام همت رندان و پاکبازانم که از محبت با دوست، دشمن خویشند
(همان:۶۶۳)

من دوست می‌دارم جفا کزدست جانان می‌برم طاقت نمی‌دارم ولی افتان و خیزان می‌برم
(همان:۷۷۷)

عاشق چنان دیوانه است که پند و بند او را آرام نمی‌کند و از تیر بلا نیز پرهیز ندارد.

دیوانه گرش پند دهی، کار نبندد ور بند نهی، سلسله در هم گسلاند
(همان:۶۵۲)

ور تیر بلا بارد دیوانه نپرهیزد گر سیل عقاب آید، شوریده نیندیشد
(همان:۶۳۵)

عاشق وجود رقیب را برنمی‌تابد و در کوی یار از بیم رقیبان حلقه بر در نمی‌تواند بزند.

این توانم که بیایم به محلت به گدایی حلقه بر در نتوانم زدن از دست رقیبان
(همان:۶۰۰)

عاشق، معشوق را تنها و تنها برای خود و خود را برای او می‌خواهد و به هر کس و هر چیز دیگر رشک می‌ورزد؛ حتی به پیراهنی که معشوق را در برگرفته و یا غالیه‌ای که به اندام او سائیده است.

رشکم از پیرهن آید که در آغوش تو خسبد زهرم از غالیه آید که به اندام تو ساید
(همان:۹۳۳)

عاشق از جفای معشوق و درد دوری او چنان در رنج است که بیم مرگ دارد و حتی محتسب نیز یارای مقاومت در برابر شراب عشق معشوق سعدی را ندارد.

سعدی از دست تو از پای درآید روزی طاقت بار ستم تا کی و هجران تا چند
(همان:۶۵۸)

عاشق دردی را که یار به عیادت او برود خوش می‌دارد؛ زیرا درد عشق جز معشوق درمان ندارد؛ او حتی اگر در پای جانان برای خدمت سر بنهد، باید عذر تقصیر هم بخواهد.

خنک آن درد که یارم به عیادت به سر آید دردمندان به چنین درد نخواهند دوا را
(همان:۵۲۴)

سعدیا درپای جانان گر به خدمت سر نهی هم‌چنان عذرت بباید خواستن تقصیر را
(همان:۵۲۶)

عاشق کشته معشوق است، از دیدنش سیر نمی‌شود و شکایت از او پیش غیر ناروا است.

گر تو صد بار بیائی به سر کشته عشق چشم باشد مترصد که دگر بازآیی

(همان:۹۲۷)

عاشق شب زنده‌دار است و آنکه بیدار است، شب به چشمش درازتر می‌نماید؛ البته اگرچه گرفتار درد عشق است؛ اما امید درمان نیز دارد؛ همچنان که شب‌های بلند یلدا نیز پایان‌پذیر است.

شب فراق نخواهم دواج دیبا را که شب دراز بود خوابگاه تنها را

(همان:۵۲۳)

حیات عاشق به معشوق بسته است و آن‌گاه قدر یار دانسته می‌شود که عاشق از او دور افتد.

مقدار یار هم‌نفس چون من نداند هیچ‌کس ماهی که بر خشک اوفتد، قیمت بداند آب را

(همان:۵۲۵)

شایان ذکر است که در دسته‌بندی ویژگی‌ها باید به موقعیت هم‌نشینی واژه‌ها در بیت توجه داشت؛ به ویژه در تشخیص معنایی واژه‌هایی چون پیر، عیار، قلاش و حریف که برای نمونه حریف، گاه رقیب عشقی سعدی است، گاه خود او و گاه معشوق. یا عیار و قلاش که گاه صفت عاشق است و گاه صفت معشوق.

۲-۲-۲-۲-عاشق عارف (عشق به معشوق ازلی) و ویژگی‌هایش

عشق، ازلی و ودیعه الهی است و پیش از عالم و آدم بوده و اساسا آفرینش بر مبنای آن استوار گشته است.

همه عمر بر ندارم سر از این خمار مستی که هنوز من نبودم که تو در دلم نشستی

(همان:۸۵۵)

عارفِ عاشق، دردمند و قانع است، غم نان ندارد و ترک دو جهان گفته و حریص و آزمند نیست.

عارف درویش صاحب درد را پادشا خوانند گر نانیش نیست

(همان:۵۹۸)

عارف نظرباز است و نظربازی او بر خلاف عامه مردم، مباح و روا است. او همچنین اهل رقص سماع است.

عارف اندرچرخ وصوفی درسماع آورده‌ایم شاهد اندر رقص و افیون در شراب افکنده‌ایم

(همان: ۸۰۷)

همه وقت عارفان را نظرست و عامیان را نظری معاف دارند و دوم روا نباشد

(همان:۶۴۱)

عارف از سلطنت معنوی و ملک خشنودی برخوردار است.

چون عیش گدایان به جهان سلطنتی نیست مجموع تر از ملک رضا نیست

(همان:۶۰۴)

عارفان هرگز از عهدهٔ ثنای خدا برنمی‌آیند و از شراب عشق مست هستند نه از شراب انگوری.

ما نتوانیم حق حمد تو گفتن با همه کروبیان عالم بالا

(همان:۵۲۱)

نگاه عارف عاشق با نگاه کوته نظران متفاوت است. او در چهرهٔ خوبرویان بستان آفرینش و آثار صنع را تماشا و مطالعه می‌کند، در حالی کوته نظران به دنبال لذات بصری هستند.

چشم کوته‌نظران بر ورق صورت خوبان خط همی‌بیند و عارف قلم صنع خدا را

(همان:۵۲۴)

عارف عاشق در برابر عشق معشوق تاب صبوری ندارد و سرانجام حفظ ظاهر نتواند کرد و تن به ننگ و رسوایی عاشقی می‌دهد و در اختیار معشوق و مطیع امر اوست و از خود اراده و اختیاری ندارد.

عارف مجموع را در پس دیوار صبر طاقت صبرش نبود، ننگ شد و نام رفت

(همان:۶۱۱)

۳- تحلیل نمونه اشعار

با استخراج ویژگی‌های عاشق و معشوق و مشخص شدن گونه‌های آن در جامعه آماری، مفاهیم ابیات را می‌توان در دو بخش شباهت‌ها و تفاوت‌ها بررسی کرد. همچنان که پیشتر گفته شد، برخی از این موارد ممکن است تکراری به نظر برسند (به ویژه در بخش شباهت‌ها)؛ اما نباید فراموش کرد که در این مقاله، با ذکر نمونه و تحلیل آن‌ها کوشش شده که اگر موضوع و ادعایی نیز از پیش وجود داشته است در اینجا ثبات شود.

۳-۱- شباهت‌ها

۱-۱-۳-باور به رابطه‌ی عشق و هستی

در غزلیات هردو شاعر، عشق علت پیدایش هستی و اساس آفرینش تلقی شده است.

۲-۱-۳-برخی ویژگی‌ها و صفات کلی معشوق (تشبیه او به امور متناقض و دلیل آن)

معشوق در شعر هردو شاعر، فتنه‌انگیز، پنهان پیدا، یغماگر دل‌ها، قادر مطلق، صاحب جمال و گاه مذکر است. هر دو شاعر باور دارند که معشوق تجلی تام الهی و صاحب هر امر خوب و بدی است، به همین دلیل او را به امور متناقض نسبت می-دهند. همچنین با وجود پیشرو بودن در تازگی زبان، از سنت‌های ادبی استفاده کرده و مانند دیگر شاعران تشبیهات رایجی چون کمان ابرو، لعل لب و... را به کار برده‌اند (البته در میزان استفاده باهم اختلاف دارند).

۳-۱-۳-احساسات عاشق در برابر مفاهیم عشق و عقل

عاشق با وجود آن‌که طاقت هجران ندارد، اما درد عشق و رضا بر آن را خوش می‌دارد؛ حتی اگر این درد باعث مرگش شود (مرگی که حیات ابدی به عاشق می‌بخشد). عاشق در غزل‌های هر دو شاعر، تنها متوجه به معشوق و تسلیم در برابر اوست. دردش از معشوق و راه درمانش وصال اوست. از نظر هر دو، بین عقل و عشق تضاد همیشگی است و به کمال رسیدن را در گرو عاشقی و کشتگان عشق را زندگان حقیقی و بهترین دوران را عاشقی می‌دانند.

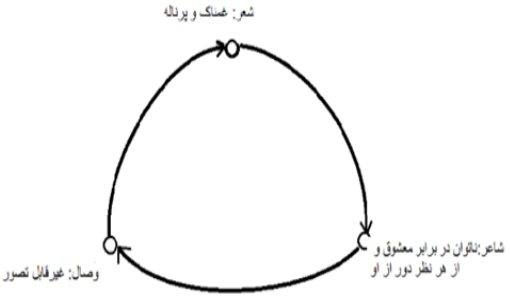
۳-۲- تفاوت‌ها

۱-۲-۳- اقتدار عاشق و ارتباط آن با وصال، طرب و حس امیدواری (مولانا: اقتدار عاشق، سعدی: ضعف عاشق)

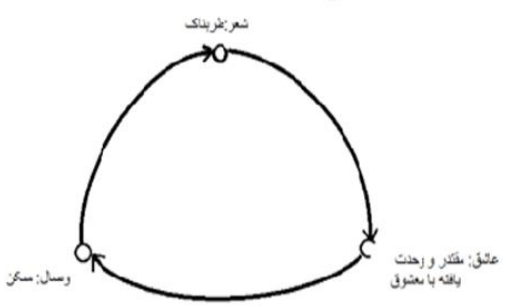
از مهمترین تفاوت‌ها بین عاشق در غزل‌های سعدی و مولوی، اقتدار عاشق و دلایل آن است: عاشق در غزل‌های سعدی شخصی ناتوان و نالان است؛ به همین دلیل اشعارش آکنده از سوز و ناامیدی است و وصال در شعر او ناممکن؛ اما در غزلیات مولانا معشوق بسیار مقتدر و مدام در حال سیر استکمالی است. او حتی گاه معشوق را سرزنش و به او امر و نهی می‌کند (مانند استفاده از فعل "مگفتمت" در غزل)؛ از دلایل این قدرت، یکی شدنش با معشوق و استغراق در او است که عاشق را در بیهشی، هم‌طراز با معشوق یا در فضایی صمیمی با او قرار می‌دهد. عاشق حتی اگر در برابر معشوق ناتوان باشد، در برابر هستی، مقتدری شادان است؛ به همین دلیل، برخلاف غزلیات سعدی، اشعار مولوی آکنده از طرب و امیدواری است؛ اما ناامیدی سعدی از معشوق منجر به فاصله‌های تمام نشدنی و فضائی رسمی‌تر بین آن دو شده است. با نگاهی گذرا به غزل‌های هر دو شاعر می‌توان فهمید که سعدی کمتر از مولانا معشوق را مخاطب قرار داده است و معمولا هم او را با لفظ شما خطاب

می‌کند. گویی خاصیت عشق عرفانی وصول عاشق به معشوق و ستایش عظمت او و خاصیت عشق زمینی بی‌بهرگی از او و گله‌مندی است.

نمودار چرخهٔ امید و وصال در غزلیات مولانا

نمودار چرخهٔ ناامیدی و هجران در غزلیات سعدی

۲-۲-۳- تفاوت در نوع مرگ‌اندیشی در غزل‌های مورد بررسی مولانا و سعدی

هر دو شاعر مرگ‌اندیش هستند؛ اما با دلایل و روش‌های کاملا متفاوت؛ برای مولانا مرگ و زندگی یکسان است؛ او مرگ را ندا می‌دهد و از آن نمی‌هراسد؛ زیرا خود را در عشق زنده و جاوید می‌داند و مرگ را برای رسیدن به معشوق خوش می-دارد و از آن استقبال می‌کند؛ ولی برای عاشق در غزل سعدی مرگ و زندگی از آن رو یکسان است که از شدت درد عشق، امیدی به زنده ماندن ندارد و این خود نشان‌دهندهٔ تفاوت آشکار و برجسته در نگاه این دو شاعر است. عاشق در غزل‌های مولانا، چنان در عشق معشوق مستغرق است که از خود خبر ندارد.

۳-۲-۳- تفاوت در محورهای عشق در غزل‌های مولانا و سعدی

در غزل‌های مولانا بیشتر سخن از عشق و کیفیت آن است؛ عشق در غزل‌های او نه تنها موضوع غزل، بلکه شخصیتی زنده و چون پادشاهی است که سرنوشت عاشق و معشوق را تعیین می‌کند؛ اما غزل‌های سعدی بیشتر حول محور عاشق، خواست-ها و ضعف‌های او و توصیف‌های ریز از زیبایی‌های معشوق است تا خود مسالهٔ عشق.

۴-۲-۳- تفاوت در انتخاب نوع معشوق

در مقایسه‌ای که بین غزل‌های هر دو شاعر با توجه به جامعهٔ آماری انجام شد، سعدی به شکل فزاینده‌ای ستایش‌گر معشوق تلخ‌گو و ترش‌نشین و برعکس مولانا شیفتهٔ معشوق شیرینی است که تلخی‌ها را هم تبدیل به شکر می‌کند. مولوی حتی «آنگاه که از نام شمس تبریزی به مثابه نماد معشوق استفاده می‌کند، از اشعار خود با استعارهٔ «شکر دلخواه» یاد می‌کند و آن شکر دلخواه را نیز شمس تبریزی می‌داند» (محمدی آسیابادی،۱۵:۱۳۸۷).

۵-۲-۳- تفاوت در میزان پایبندی دو شاعر به ادعاهای خود و تأثیر فکر بر تازگی زبان

هر دو شاعر مدعی هستند که معشوق قابل توصیف نیست؛ اما سعدی بسیار بیشتر از مولوی به ویژگی‌های ظاهری معشوق می‌پردازد؛ اما مولانا نه تنها اینگونه عمل نمی‌کند، بلکه معشوق را بیشتر به سوژه‌های ذهنی یا عینی عظیم تشبیه می‌کند و این نکتهٔ مهم در تفاوت توصیف دو شاعر، ارتباطش با اندیشه‌های عرفانی است. مولوی این‌گونه می‌خواهد سریان معشوق را در تمام هستی اثبات کند؛ زیرا معشوق در شعر او آینهٔ ذات الهی است و نمی‌توان جزئیات ظاهری‌اش را توصیف کرد. جالب این است که او از هر پدیدهٔ هستی برای تشبیه معشوق استفاده می‌کند و این نکته سبب شده تا شعر او حالت کلیشه‌ای پیدا نکند؛ به همین دلیل بسیاری از غزل‌هایش تازگی و شور ویژه‌ای دارد. نکتهٔ دیگر در این تفاوت، این است که هر دو شاعر مدعی هستند که تارک دو عالمند، اما اشتغال ذهنی سعدی به رقیب و ترسی که از رقیبان کوی معشوق دارد، نسبت به مولوی

بیشتر است؛ پس مولوی در ادعای خود مبنی بر صرف تمام توجه خود، تنها به دوست و بی‌توجهی به غیر او، در همه حال ثابت قدم‌تر از سعدی است.

۶-۲-۳- تفاوت مولانا و سعدی در نگاه به عشق

در غزل‌های هردو شاعر، ویژگی‌های مختلف عاشق و معشوق (عرفانی و زمینی) با وجود قرار گرفتن در دسته‌بندهای جداگانه، بسیار به هم نزدیک است؛ یعنی معشوق الهی سعدی مایه‌های مشترک بسیاری با معشوق زمینی‌اش دارد، عاشق عارف و غیرعارف نیز در غزلیات او بسیار به هم نزدیکند. عاشق عارف در غزلیات سعدی نظرباز، جمال‌پرست و اهل اندوه است و تا وصال راه بسیار دارد (تقریباً همان ویژگی‌های عاشق زمینی). همین یک‌دستی در غزل‌های مولوی نیز دیده می‌شود اما معشوق مولانا اگر زمینی هم باشد، ویژگی‌های الهی دارد؛ عاشق نیز ویژگی‌های عارف را داراست و همواره در جست-وجوی معشوق حقیقی است. به طور کلی عاشقِ عارف در غزلیات سعدی به عاشق زمینی‌اش بیشتر شبیه است تا عاشق عارف در غزلیات مولانا. از این رو وجود صفت «عارفانه» یا «عاشقانه» برای غزل‌های شاعران مختلف، لزوما نشانهٔ یکی بودن ویژگی‌های عاشق و معشوق در شعرشان نیست و طرز فکر و نوع نگاه شاعر در این مورد تأثیر بیشتری دارد. در اشعار مولوی حتی عشق شخصیتی انسان‌واره دارد، گاه با معشوق یکی می‌شود یا دست‌کم چنان ویژگی‌های مشترکی با او پیدا می‌کند که گویی یکی هستند؛ این چرخش جایگاه، نکته‌ای است که در غزل‌های سعدی بسیار کم دیده می‌شود و عشق تقریباً از پوستهٔ - لفظی خود خارج نمی‌شود؛ همین موارد نیز در تازه‌تر بودن زبان مولوی نسبت به سعدی مؤثر است.

۷-۲-۳- تفاوت در کیفیت و دلیل حیرانی عاشق در غزل‌های مولانا و سعدی

عاشق در غزل‌های سعدی حیران جمال یار است و حسن بی‌پایان معشوق او را به این وادی کشانده است. به بیان دیگر شدت جمال‌پرستی‌اش او را به تأمل در اجزا و زیبایی‌های هستی و معشوق واداشته و حیران کرده است. (شاید این نکته دلیلی باشد بر اینکه چرا سعدی با وجود ادعای توصیف ناپذیری معشوق، جزئیات ظاهری او را هم توصیف می‌کند). او حتی هنگامی‌که می‌خواهد به معشوق هشدار دهد که از بی‌وفایی و جفاگری دست بردارد، زیرا «حسنش دائم بدین قرار نماند»، بازهم به توصیف زیبایی‌های او می‌پردازد؛ پس معشوقی که سعدی می‌ستاید، باید زیبا باشد و در واقع جمال، شرط اساسی شیفتگی اوست، نه نتیجه‌اش. در حالی که حیرانی مولانا نتیجهٔ استغراق در ذات معشوق است؛ پس عظمت معشوق و استغراق در او، شرط اساسی حیرانی مولوی است که باعث شده او ترجیح دهد که معشوق را به امور کلی تشبیه کند تا این‌که به توصیف جزئیات ظاهری‌اش بپردازد؛ این استغراق را می‌توان دلیل جابه‌جایی جایگاه عاشق و معشوق در غزل‌های او نیز دانست؛ زیرا مولوی در برخی از غزل‌ها (از شدت یکی شدن با معشوق) خود را به جای معشوق گذاشته و از کژفهمی‌های عاشق گلایه کرده است.

۸-۲-۳- تفاوت در شخصی و یا عمومی بودن تجربه عشق

احساسی که مولوی از تجربهٔ عاشقانه خود بیان می‌کند، گویی شرح حال همهٔ سالکان است، اما احساسی که سعدی از آن دم می‌زند، بیانگر عشقی شخصی‌تر است؛ برای نمونه، عاشق در شعر سعدی در بسیاری از موارد «پیری رنجور» است که تداعی کنندهٔ شخصیت خود او در میان‌سالی است؛ در حالی در بسیاری از غزل‌هایی که مولانا در آن به شرح حال خود پرداخته است، می‌توان نام او را برداشت و به جای آن نام عارفی دیگر گذاشت؛ شاید همین شدت تفاوت خصوصی/ عمومی بودن تجربهٔ عاشقانه در غزل‌های دو شاعر، تأییدی دیگری بر عاشقانه و زمینی بودن غزل سعدی و عارفانه بودن غزل مولانا باشد. مولوی غرق عشقی است که عشق‌های اولین و آخرین در آن غرقند، پس همه («ما») در این تجربه شریکند و چنین عشقی قطعا از جنبهٔ ادبی و فلسفی باشکوه‌تر از عشق شخصی و موردی است که سعدی از آن می‌نالد و توصیفش می‌کند.

۹-۲-۳- تفاوت در ویژگی‌های اخلاقی معشوق

معشوق مولانا ویژگی‌های اخلاقی مثبت‌تری نسبت به معشوق سعدی دارد؛ او بیشتر پاک، عطابخش و حتی خشمش برای عاشق دوست‌داشتنی است؛ از این‌رو که عاشق، هم عاشق لطف و هم عاشق قهر معشوق است؛ اما معشوق سعدی بیشتر جفاکار و سنگدل است؛ از این رو می‌توان نتیجه گرفت که معشوق سعدی (به ویژه در غزل‌های زمینی) از لحاظ جمال ظاهری در اوج، اما از لحاظ کمال اخلاقی در فرود است و این ویژگی‌ها، او را دست‌نیافتنی‌تر می‌کند؛ اما معشوق مولوی هم از جمال ظاهری و هم از کمال اخلاقی برخوردار است؛ تا جایی‌که عالم به سبب او شکرستان می‌شود، نه اندوهکدهٔ عاشقان. نکتهٔ مهم این است که معشوق مولانا اگر گاه جبار و قهار است، به دلیل سنگ‌دلی و بی‌توجهی‌اش نسبت به عاشق نیست؛ بلکه از این‌رو است که آیینهٔ تمام‌نمای جمال و جلال الهی باید باشد. در هرحال خونریزی برای معشوق سعدی یک ویژگی ثابت و برای معشوق مولانا متغیر است.

۴- نتیجه

به طورکلی، این پژوهش با ارائهٔ به ترتیب ۴۶ و ۵۴ نمونه بیت از انواع غزل‌های مولوی و سعدی توانسته است به شکل فشرده‌ای، اصلی‌ترین و پرتکرارترین ویژگی‌های جسمی و روحی عاشق و معشوق را به همراه دسته‌بندی دقیق آن‌ها ارائه دهد و از همه مهم‌تر آن‌ها را در قالب ۱۲ مورد اصلی (در قسمت تحلیل‌ها) با هم مقایسه کند. افزون بر این‌ها نمودار شکلی جدیدی برای چرخهٔ امید و وصال/ ناامیدی و هجران همراه است که می‌تواند الگویی برای پژوهش‌های بعدی باشد. تحلیل-های بخش سوم مقاله نیز موجب شناخت دقیق‌تر شباهت‌ها و تفاوت‌های جهان‌بینی این دو شاعر در موضوع عشق و محورهای آن هستند و از بین آن‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: شباهت در باورمندی به رابطهٔ عشق با هستی، یکسانی برخی ویژگی‌ها و صفات کلی معشوق مانند تشبیه او به امور متناقض، شباهت در جنسیت مذکر معشوق و در احساسات عاشق در برابر عشق (چون تضاد بین عقل و عشق) و از جمله تفاوت‌هایی که در نگاه دو شاعر به عاشق و معشوق دیده می-شود، این موارد است: تفاوت در میزان اقتدار عاشق و ارتباط آن با وصال معشوق، طرب و حس امیدواری، تفاوت در نوع مرگ‌اندیشی، در پرداختن به محورهای عشق، در برگزیدن و ستایش نوع معشوق، در میزان پایبندی دو شاعر به ادعاهای خود در مورد معشوق و تأثیر آن بر تازگی زبان، در نگاه به عشق، در کیفیت و دلیل حیرانی عاشق و در شخصی و یا عمومی بودن تجربهٔ عشق. در این زمینه برخی از پیش‌فرض‌های رایج در مورد عاشق و معشوق در غزل‌های این دو شاعر که همیشه وجود داشته‌اند، اما اثبات نشده بودند با ارائهٔ شاهد مثال و تحلیل و برخی آمار، تأیید و برخی دیگر نیز رد شدند (در متن مقاله، به آن‌ها اشاره شده است). بالا بودن میزان تفاوت‌ها نسبت به شباهت‌ها در دیوان این دو شاعر (۹ مورد تفاوت و ۳ مورد شباهت اصلی)، ثابت کرد که نمی‌توان تمام خط‌کشی‌ها و قوانین کلی که همیشه به شعر عارفانه و عاشقانه نسبت داده شده است، در غزل‌های تمام شاعران، یکسان یافت و این نکته تأییدی است بر این‌که تنها شاعران معاصر نیستند که جهان‌بینی مستقل دارند؛ بلکه شاعران سنتیِ مهم نیز دست کم نسبت به مسأله عشق، دیدی مستقل دارند و در واقع فکر و جهان‌بینی شاعر، نسبت به عنوان عاشقانه و عارفانه‌ای که به شعر او می‌دهیم، مایهٔ وحدت بخش‌تری است.

منابع

۱. انوری، حسن، ۱۳۹۰، گزیده غزلیات سعدی، تهران: قطره.

۲. براتی، علی، ۱۳۹۲، سیرت و صورت عشاق در غزلیات سعدی و ابن فارض، پایان نامه ارشد، زاهدان: دانشگاه آزاد.

۳. برزگر خالقی، محمدرضا و تورج عقدایی، ۱۳۸۶، **شرح غزل‌های سعدی**، تهران: زوار.

۴. پورجوادی، نصرالله، ۱۳۹۳، **عهد الست**، تهران: فرهنگ معاصر.

۵. پورنامداریان، تقی، ۱۳۸۰، **در سایه آفتاب**، تهران، سخن.

۶. چیتیک، ویلیام، ۱۳۸۲، **راه عرفانی عشق و تعالیم معنوی مولوی**، شهاب‌الدین عباسی، تهران: پیکان.

۷. حمیدیان، سعید، ۱۳۸۳، **سعدی در غزل**، تهران: نشر قطره.

۸. روان فرهادی، عبدالغفور، ۱۳۷۲، **معنی عشق نزد مولانا**، تهران: اساطیر.

۹. زرین‌کوب، عبدالحسین، ۱۳۶۴، **سر نی**، تهران: علمی.

۱۰. زرین‌کوب، عبدالحسین، ۱۳۷۱، **سیری در شعر فارسی**، تهران: علمی.

۱۱. ستاری، جلال، ۱۳۷۴، **عشق صوفیانه**، تهران: مرکز.

۱۲. سعدی، شیخ مصلح‌الدین، ۱۳۸۶، **کلیات سعدی**، به اهتمام محمد فروغی، تهران: نشر زوار.

۱۳. شفیعی کدکنی، محمدرضا، ۱۳۸۴، گزیده غزلیات شمس، تهران: امیرکبیر.

۱۴. شمیسا، سیروس، ۱۳۶۲، **سیر غزل در شعر فارسی از آغاز تا امروز**، تهران: فردوسی.

۱۵. شیمل، آن ماری،۱۳۶۷، **شکوه شمس**، ترجمه حسن لاهوتی، تهران: علمی و فرهنگی.

۱۶. کرمی، محمدحسن و محمد مرادی، **بررسی سیمای معشوق در غزلیات انوری**، پژوهشنامه ادب غنایی دانشگاه سیستان و بلوچستان،۱۳۸۹، شماره پانزدهم، صص۹۹-۱۱۸، پاییز و زمستان.

۱۷. لویزان، لئونارد، ۱۳۸۴، **میراث تصوف**، ترجمه مجدالدین کیوانی، تهران: نشر مرکز.

۱۸. ماسه، هانری، ۱۳۶۴، **تحقیق درباره سعدی**، محمد حسن اردبیلی و غلامحسین یوسفی، تهران: نشر توس.

۱۹. محمدی آسیابادی، علی، ۱۳۸۷، **هرمنوتیک و نمادپردازی در غزلیات شمس**، تهران: سخن.

۲۰. مختارپور قهرودی، علیرضا، ۱۳۷۸، **عشق در منظومه‌ی شمسی**، تهران: امیرکبیر.

۲۱. مرتضوی، منوچهر، ۱۳۸۴، **مکتب حافظ (مقدمه‌ای بر حافظ شناسی)**، تبریز: انتشارات ستوده.

۲۲. مولوی، جلال الدین، ۱۳۸۵، **مثنوی معنوی**، به تصحیح نیکلسون، تهران: امیرکبیر.

۲۳. مولوی، جلال‌الدین، ۱۳۷۸، **کلیات شمس**، با تصحیحات و حواشی بدیع الزمان فروزانفر، تهران: امیرکبیر.

۲۴. مولوی، جلال‌الدین، ۱۳۶۰، **گزیده غزلیات شمس**، به کوشش محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران:سخن پارسی.

۲۵. نصرتی، عبدالله و راضیه بهرامی،۱۳۹۵، **بررسی تطبیقی عشق در غزلیات مولانا، سعدی و حافظ**، فصلنامه بهارستان سخن، ش۳۴. صص۱-۲۴، زمستان.

۲۶. ولی‌زاده پاشا، لیلا، ۱۳۷۵، **نقد و بررسی شخصیت‌ها و مکان‌های عرفانی در غزلیات سعدی با توجه به آثار دیگر سعدی**، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی.